

УДК 339(38+477.83/86)“11”

**ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ВІЗАНТІЇ ТА ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII ст.****О. Б. Козачок****(Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, м. Львів)**

Розглянуто основні тенденції русько-візантійських економічних відносин у другій половині XII ст. Зосереджено увагу на території Нижнього Подунав'я, через яку проходили торговельні шляхи з Галицького князівства у Візантійську імперію. Зроблено висновки, що розвитку торгівлі між Галичем і Константинополем у другій половині XII ст. сприяли сусідство, безпека торговельних шляхів, розширення транзитного потенціалу князівства.

Ключові слова: Візантія; Галицьке князівство; Нижнє Подунав'я; економічні відносини; торгівля; половці.

The paper researches main trends of the Russian-Byzantine economic relations in the second half of the twelfth century. The focus of attention is placed on the territory of the Lower Danube where lied the trade ways from the Galician Principality to the Byzantine Empire. There have been drawn the conclusions that in the second half of the twelfth century such factors as neighborhood relations, trade routes safety and expanding of transit potential of the Principality contributed to the trade development between Galich and Constantinople. Archaeological findings (coins, household and religious items, jewelry, etc.) bear evidence of active trade processes on the abovementioned territory.

It is emphasized that the way of trade policy in the 12th century was changed: trade dependency on the policy was eased, there were no agreements concluded on mutual interests protection (as in the 10-11th centuries), and trade privileges were granted only to Italian traders.

The devastating Cumans raids across the Lower Danube in the northern borders of the Byzantine Empire were rather rare and spontaneous in character and did not have great impact on trade routes functioning.

Key words: the Byzantine Empire; the Galician Principality; the Lower Danube; economic relations; trade; the Cumans.

Постановка проблеми. Дослідження економічних відносин між Візантією і Руссю завжди було популярним, проте в більшості історіографічних праць з візантійсько-руської торгівлі питання візантійсько-галицьких контактів викладалось у декількох рядках, а то й зовсім оминалося, зосереджуючись на зв'язках імперії з Київським князівством. Потреба у вивченні візантійсько-галицьких економічних зв'язків виникає з дискусій у сучасній історіографії щодо належності Нижнього Подунав'я до юрисдикції Галицького князівства та твердження, що захист торговельних шляхів був одним із основних чинників степової політики галицьких князів і договірних відносин з Візантійською імперією¹.

© О. Б. Козачок, 2015

¹ Головка О. Б. Половецький фактор в політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) // Східний Світ. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2004. – № 1. – С. 61; Войтович Л. В. Галицька земля і Візантія у XI–XIV ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник / за ред. Л. В. Тимошенка. – Дрогобич: Коло, 2011. – Вип. 14–15. – С. 37.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поступ щодо вивчення теми у ХХ ст. здійснили Василь Васильєвський, Борис Рибаків, Володимир Пашуто, Геннадій Ліпаврін, Михайло Бібіков. У ХХІ ст. важливим поштовхом до вивчення економічних відносин Візантії та Галицького князівства стало поживлення археологічних досліджень земель уздовж Дунаю з увагою до території у нижній його течії найбільше зусиллями болгарських (Йото Валерієв), румунських (Александру Мадгеару, Віктор Спіней) і молдавських (Авраам Нудельман) учених. Різні аспекти цієї теми досліджували Іван Крип'якевич, Леонтій Войтович, Андрій Копитко.

Російські дослідники Ірина Коновалова та Валерій Перхавко у монографії “Давня Русь і Нижнє Подунав’я” (2000 р.) здійснили огляд найважливіших центрів торгівлі Нижнього Подунав’я, серед яких Доростол (Дрістра), Переяславець, Берлад, Дичин, Кілія. Окрім залучення даних археології і традиційних візантійських та руських джерел, автори ґрунтовно проаналізували арабські та італійські джерела й дійшли висновку про тісні економічні зв’язки Русі та нижньодунайських міст.

У грудні 2013 р. у Фессалоніці відбувся міжнародний симпозіум “Середньовічні порти в Північному Егейському та Чорному морях. Зв’язок з морськими маршрутами Сходу”, на якому показано підсумки кількарічних досліджень під керівництвом Європейського центру візантійських і поствізантійських пам’яток. У них узяли участь вчені з Греції, Туреччини, Румунії, України, Грузії. Значна частина доповідей стосувалася регіону від гирла Дністра до Константинополя, що зайвий раз підкреслює актуальність цієї теми.

Мета статті – показати основні тенденції візантійсько-галицьких економічних відносин у другій половині ХІІ ст. Це ставить перед нами такі завдання: розглянути писемні та археологічні джерела, що засвідчують русько-візантійську торгівлю; охарактеризувати риси економічних відносин у зазначений період; з’ясувати, чи становили половці загрозу веденню торгівлі у другій половині ХІІ ст.

Виклад основного матеріалу. На свідчення про перебування руських купців у Візантії та русько-візантійську торгівлю на Нижньому Дунаї натрапляємо в руських, візантійських, арабських та європейських авторів. Одним із руських джерел є “Грамота Івана Ростиславовича Берладника” 1134 р.², за якою месемврійським купцям надавалося право безмитної торгівлі. Попри тривалу дискусію щодо її автентичності, грамота все ж має історичну основу й підтверджує ведення торгівлі у цьому регіоні.

Від часу публікації статті В. Васильєвського “Давня торгівля Києва з Регенсбургом” (1888 р.) як джерело до вивчення історії торгівлі використовують також листи візантійського письменника Іоанна Цеца³. В одному з них автор розповів, що отримав чорнильницю з риб’ячої кістки, прикрашену різьбленням, від митрополита Дрістри⁴. І. Коновалова та В. Перхавко припускають, що цей виріб міг бути виготовлений в од-

² Грамота Івана Ростиславовича Берладника // Памятники русского права. Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. / сост. А. А. Зимин / под ред. С. В. Юшкова. – М. : Государственное изд-во юридической литературы, 1953. – Вып. 2. – С. 26.

³ Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева съ Регенсбургомъ // Журналъ министерства народного просвещения. – СПб. : Типографія В. С. Балажева, 1888. – № 258. – С. 149.

⁴ Ioannis Tzetae Epistulae // Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana / Rec. Petrus Aloisius M. Leone. – Leipzig : BSB V.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1972. – P. 119.

ному з нижньодунайських центрів або привезений київськими чи галицькими купцями, які часто відвідували Дрістру⁵.

Анонімний автор сатиричного діалогу “Тімаріон” середини XII ст. згадує про ярмарок у Фессалоніці в день св. Дмитрія, де серед купців, котрі з’їхалися звідусіль, були присутні “місійські племена (болгари), які населяють землі аж до Істра й меж Скіфії”⁶. Описуючи ярмарок, автор зазначив, що купці з міст Понту Евксінського (Чорного моря) спершу везли свої товари до Візантії (Константинополь), а потім у Фессалоніки і “багато в’ючних коней і мулів доставляли з Візантії їхні товари”⁷. В останньому М. Бібіков убачає “свідчення про торгівлю у Візантії південно-руських купців”⁸. Єврейський мандрівник XII ст. Веніамін Тудельський у своїй “Книзі мандрів”, описуючи Константинополь, також згадував про купців із Царства Руського⁹.

У “Діяннях імператора Фрідріха I” (середина XII ст.) Оттона Фрейзінгенського подане листування імператора Священної Римської імперії Конрада III з візантійськими імператорами Іоанном II, а потім Мануїлом I Комніном, що велося на межі 30–40-х рр. XII ст.¹⁰. У першому листі Конрад III звертається до Іоанна II з проханням ужити заходів щодо русів у зв’язку з пограбуванням і вбивством німців у Русі¹¹. У листі-відповіді василевс запевнив, що у питанні “руської справи” вчинив так, як зволив діяти німецький імператор¹². Однак інцидент не було вичерпано, тому Конрад III повторно звернувся вже до Мануїла Комніна з повідомленням, що пришло до нього послів, які й передають пораду імператора щодо цієї ситуації¹³. У листах не зазначено конкретно, де відбувся інцидент і з ким із руських правителів візантійські імператори мали його залагоджувати, проте, на думку дослідників, опис постраждалих свідчить, що це були купці¹⁴, а згадка про причетність до ситуації друга й родича василевса (in causa amici et propinqui) наводить на думку, що йдеться про галицького князя¹⁵.

Арабський географ ал-Ідрізі у своїй праці “Розваги втомленого в подорожах по областях” середини XII ст. описує території від Константинополя до гирла Дунаю та

⁵ Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М.: Памятники исторической мысли, 2000. – С. 47.

⁶ Полякова С. В., Феленковская Т. В. Византийский сатирический диалог. – Л.: Наука, 1986. – С. 26, 28.

⁷ Там же. – С. 30.

⁸ Бибиков М. В. Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – Т. 2. – С. 489.

⁹ Книга странствий раби Вениамина / пер. с древнеевр. и примечания П. В. Марголина / Три еврейских путешественника. – М.: Мосты культуры, 2004. – С. 88.

¹⁰ Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // Из истории русской культуры / Сост. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – Т. 2. – Кн. 1: Киевская и Московская Русь. – С. 268.

¹¹ Gesta Friderici I imperatoris sauctoribus Ottone et Ragewino praeposito Frisingensibus // Monumenta Germaniae Historica / Ed. Georgius Heinrichus Pertz. – Hannoverae, 1868. – Т. 20. – P. 364.

¹² Ibid.

¹³ Ibid. – P. 365.

¹⁴ Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева съ Регенсбургомъ. – С. 139.

¹⁵ Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени ... – С. 268.

вздовж Дністра, які відповідали торговельним маршрутам з Галицького князівства до Візантії¹⁶. Автор згадує нижньодунайські руські й візантійські міста. Серед тих, що належали до країни ар-Русійя, названо міста Сармалі (ототожнюють з Перемишлем), Зака (ототожнюється з печенізькою фортецею Сакакати біля гирла Дністра), Бармуні, Галісійя (ототожнюють з Галичем на Дністрі) і Секлахі (між Дністром і Дунаєм)¹⁷, серед візантійських розказано про Дрістру, Переяславець, Міріс, Барнас та ін.¹⁸ У праці ал-Ідрізі також уміщено повідомлення про “руську управу” у болгарському місті Шумен, багатому на природні ресурси і з людними ринками¹⁹, яка виконувала торговельні функції й була одним із руських купецьких дворів у Болгарії²⁰. На думку В. Перхавка, цей осередок купців з’явився на межі XI–XII ст., коли Шумен перетворився на торговельно-ремісничий центр²¹.

У XII ст. візантійська торгівля була орієнтована на три важливі для імперії напрямки – Крим і Приазов’я (захист економічних інтересів Візантії у цьому регіоні затверджено в угодах з генуезцями, про які йтиметься далі), Київ (зусиллями київських князів здійснювався захист торгівлі Дніпром коаліційними походами проти половців) та Нижнє Подунав’я²². В історіографії є різні погляди на стан економічних відносин між Візантією і Руссю у XII ст. Володимир Зоценко писав, що “в XI–XII ст. візантійсько-давньоруська торгівля переживала період свого розквіту”, маючи на увазі здебільшого традиційний “грецький шлях”²³. Б. Рыбаков зазначає, що “у XII ст. зв’язки з Візантією стають міцнішими лише у Галицької Русі”²⁴, зауважуючи про скорочення обсягу торгівлі Києва з Візантією від середини XII ст.²⁵ Сучасні дослідники сходяться на

¹⁶ Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С. 169.

¹⁷ Там же. – С. 163–164; Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод и комментарий. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 112–114; Копитко А. Д. Зовнішньоекономічні зв’язки Галицької і Волинської земель (кінець X–перша половина XIV ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. – Львів, 2003.

¹⁸ Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. – С. 113.

¹⁹ Там же. – С. 60, 113.

²⁰ Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 293.

²¹ Перхавко В. Б. О торговых контактах Киева с Болгарией в IX–XII вв. // Проблемы социально-экономической истории феодальной России. – М.: Наука, 1984. – С. 96.

²² Зоценко В. Н. Торговля в южнорусских землях (VIII – первая половина XIII вв.) // Археология Украинской ССР : в 3-х т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 3 : Раннеславянский и древнерусский периоды. – С. 475–477; Копитко А. Д. Зовнішньоекономічні зв’язки Галицької і Волинської земель ... – С. 13; Перхавко В. Б. О торговых контактах Киева с Болгарией ... – С. 96; Потин В. М. Причины прекращения притока западноевропейских монет на Русь в XII в. // Международные связи России до XVII в. : сборник статей / под ред. А. А. Зиминой, В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – С. 86.

²³ Зоценко В. Н. Торговля в южнорусских землях ... – С. 476.

²⁴ Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры древней Руси. – М., Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1951. – Т. I. Материальная культура / под ред. Н. Н. Ворониной, М. К. Каргера, М. А. Тихановой. – С. 340.

²⁵ Там же. – С. 318.

думці, що у другій половині XII ст. торговельні шляхи зміщуються на південь, і провід- на роль у зовнішній торгівлі відтоді належала Галичу²⁶.

Поштовхом до розвитку “галицького” шляху стало візантійське підкорення Бол- гарії, що зумовило зближення руських і візантійських ринків²⁷. Візантійська влада, вбачаючи у галицьких князях союзників, сприяла утвердженню князівства на Дунаї й пожвавленню галицької торгівлі на підконтрольній Візантії території Болгарії²⁸. Зміц- ненню економічних відносин між імперією і Галицьким князівством сприяв розвиток ремесел у містах, розташування князівства на мережі водних і сухопутних шляхів²⁹. Територією Галицького князівства проходив шлях Київ – Регенсбург³⁰, “бурштиновий шлях (Вісла – Сян – Дністер та Німан – Західний Буг – Дністер), який з’єднував Бал- тійське та Чорне моря”³¹. Транзитом через цю територію візантійські товари потрап- ляли до Чехії³² і Західної Європи³³. Галичем пролягав чумацький шлях, а через Дніс- тер підтримувались торговельні зв’язки з країнами Причорномор’я³⁴. “Галицькі купці добиралися до нижньодунайських центрів³⁵ як ріками (передусім, Дністром та Пру- том) і Чорним морем, так і сухопутними дорогами, вздовж яких на території сучасної Молдови концентруються знахідки давньоруських ремісничих виробів”³⁶.

Попри часто скептичне ставлення румунських і болгарських дослідників до арабських джерел³⁷ і загалом усіх писемних джерел, які засвідчують галицьку присут- ність на Нижньому Дунаї, вони все ж зауважили, що численні знахідки візантійських монет і вироби галицьких майстрів, знайдені на території між Східними Карпатами і Дністром, свідчать про активну галицько-візантійську торгівлю³⁸. За результатами ар- хеологічних досліджень, особливо 70–80-х рр. XX ст., основний нумізматичний мате-

²⁶ *Копитко А. Д.* Зовнішньоекономічні зв’язки Галицької і Волинської земель ... – С. 3; *Коновалова І. Г., Перхавко В. Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С. 178, 191; *Перхавко В. Б.* Древнерусские купцы в Подунавье (по археологическим данным) // Восточ- ная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашуто / под ред. Т. Н. Джаксон и Е. А. Мельниковой. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 212.

²⁷ *Коновалова І. Г., Перхавко В. Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С. 182.

²⁸ *Войтович Л. В.* Галицька земля і Візантія у XI–XIV ст. – С. 37; *Коновалова І. Г., Перхавко В. Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С. 191; *Литаврин Г. Г.* Византия, Бол- гария, Древняя Русь ... – С. 293.

²⁹ *Копитко А. Д.* Зовнішньоекономічні зв’язки Галицької і Волинської земель ... – С. 3; *Перхавко В. Б.* О торговых контактах Киева с Болгарией ... – С. 95; *Рыбаков Б. А.* Тор- говля и торговые пути. – С. 316.

³⁰ *Васильевский В. Г.* Древняя торговля Киева съ Регенсбургомъ. – С. 121–150.

³¹ *Войтович Л. В.* Галицька земля і Візантія у XI–XIV ст. – С. 37.

³² *Флоровский А. В.* Чешско-русские торговые отношения X–XI вв. // Междуна- родные связи России до XVII в. – С. 76.

³³ *Рыбаков Б. А.* Торговля и торговые пути. – С. 327.

³⁴ *Крип’якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 74.

³⁵ *Коновалова І. Г., Перхавко В. Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С. 177.

³⁶ Там же. – С. 178.

³⁷ Там же. – С. 163.

³⁸ *Madgearu A.* Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centuries. – Leiden, Boston : Brill, 2013. – P. 153; *Spinei V.* Moldova în secolele XI–XIV. – București : Edi- tura Științifică și Enciclopedică, 1982. – P. 98–101.

ріал концентрувався вздовж Дунаю, значно менше – Дністра, що зумовило висновок про “майже повне припинення грошового обігу в землях на схід від Карпат у XII–XIII ст.”³⁹. Знайдені нумізматичні скарби (за дослідженнями кінця 70-х рр. XX ст.) вздовж нижньої течії Дунаю охоплюють монети періоду від правління Лева VI до Алексія III Ангела з пожвавленням під час правління Мануїла I і скороченням обігу монет на межі 70–80-х рр. XII ст., а кінець XII ст. А. Нудельман назвав початком безмонетного періоду⁴⁰. Однак сучасні дослідники виявили також монетні скарби вздовж Дунаю, що належать до 1185–1203 рр.⁴¹. В Ісакчі, Ізмаїлі та у Північній Добруджі знайдено три монетні скарби, які датують 1148–1150 рр.⁴². В. Спіней засвідчив між Східними Карпатами і Дністром багато монетних скарбів періоду від кінця XI ст. до часу правління Ісаака II Ангела і зробив висновок, що саме цим шляхом візантійські монети потрапляли і в Центральну Європу⁴³.

Асортимент товарів, що експортувалися з Русі, порівняно з XI ст., розширився, включаючи, крім сировини, ремісничі, мистецькі вироби, натомість попит на деякі візантійські товари зменшився⁴⁴. Місцеве виробництво забезпечувало потреби внутрішнього ринку, предмети розкоші прибували через купців⁴⁵. Як зауважує В. Перхавко, для визначення динаміки торгівлі у цьому регіоні важливо звернути увагу на ввезення предметів масового вжитку, а не предметів розкоші⁴⁶. Серед візантійських товарів, що постачалися до Русі, були коштовні тканини, зброя, вироби з кераміки, скла (браслети, медальйони, намистини, лампадки), напівдорогоцінного каміння, дерева, свинцю, кольорових металів (замки, пломби), предмети релігійного культу, південні фрукти, спеції, вино, риба⁴⁷. До Візантії руські купці, крім сировини, привозили ремісничі вироби (шиферні пряслиця, замки до дверей, хрести-енколпіони, писанки), хутро, шкіру, мор-

³⁹ Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. – Кишинев : Штиинца, 1979. – С. 141.

⁴⁰ Нудельман А. А. Некоторые наблюдения над находками византийских монет в Карпато-Днестровском регионе // Археологические исследования в Молдавии в 1977–1978 гг. – Кишинев : Штиинца, 1982. – С. 38–40.

⁴¹ Paraschiv-Talmaçhi C., Talmaçhi G. Considerations regarding the commercial traffic through navigation in Danube’s mouths area (10th–12th centuries) // Proceedings of the International Symposium “Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East”, 4–6 December 2013 / Ed. by F. Karagianni. – Thessalonike : European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments, 2013. – P. 341.

⁴² Валериев Й. Към историята и археологията на земите на Долния Дунав през Средновековието: сборните монетни находки от територията на България, Сърбия и Румъния (969–1180) // Добруджа. – Силистра : Регионален исторически музей Силистра, 2013. – № 24–25. – С. 399.

⁴³ Spinei V. Moldova în secolele XI–XIV. – P. 98–99.

⁴⁴ Лутаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь ... – С. 293.

⁴⁵ Paraschiv-Talmaçhi C., Talmaçhi G. Considerations regarding the commercial traffic ... – P. 335.

⁴⁶ Перхавко В. Б. Древнерусские купцы в Подунавье ... – С. 213.

⁴⁷ Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С. 47, 182; Копитко А. Д. Зовнішньоекономічні зв'язки Галицької і Волинської земель ... – С. 8; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – С. 45; Щанова Ю. Л. Византийское стекло. Очерки истории. – Изд. 3-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – С. 118–122.

жову кістку⁴⁸. Ювелірні вироби та кераміка, виявлені у межиріччі Дністра і Пруту, мали аналоги й серед давньоруських, зокрема, галицьких і візантійських предметів збуту⁴⁹. Сучасні археологічні дослідження засвідчують існування на території Нижнього Подунав'я ремісничих районів та товарообміну між торговельними центрами Нижнього Подунав'я – в Ісакчі, Добруджі, Діногетії-Гаван і підтверджують зв'язок нижньодунайських центрів з Константинополем та іншими візантійськими містами⁵⁰.

Із війнами з половцями пов'язано зростання ролі работоргівлі⁵¹. «Половці збували руських полонених біля портів Північного Причорномор'я, руські ж використовували з цією метою великий ринок на Нижньому Дунаї і в самому Константинополі. Важливою особливістю нового етапу торговельних зв'язків із Візантією було залучення до них значно більшої кількості руських міст»⁵².

У XII ст. дещо змінився стиль ведення торговельної політики і пріоритети держав у цій сфері. Якщо на межі XI–XII ст. інтерес Візантії до торгівлі з Руссю падає, а Русь, навпаки, прагне підтримувати економічні відносини, то в XII ст. через наповненість внутрішнього ринку і вихід на ринки європейських країн візантійській напрямком руської торгівлі втрачає колишнє значення⁵³. Натомість Візантія у XII ст. із втратою провінцій в Азії і Європі, звідки надходила необхідна сировина, якраз потребувала руських ресурсів, однак їх основними постачальниками для імперії стали італійці⁵⁴. Про посередницьку роль італійських купців на Дунаї писав ще В. Васильєвський⁵⁵. Важливий для імперії у торговельному і стратегічному плані порт Месемврія згадувався у «Географії» (1119 р.) італійського історика і географа Гвідона Равенського⁵⁶. Г. Літаврін відзначав також послаблення залежності торгівлі від політики, відсутність договорів про захист взаємних інтересів, які укладалися раніше, та привілеїв, що нада-

⁴⁸ Даркевич В. П. Международные связи // Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах: Древняя Русь. Город, замок, село / под ред. Б. А. Рыбакова ответств. ред. тома Б. А. Колчин. – М.: Наука, 1985. – Т. 15. – С. 395; Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С. 47, 177–178; Перхавко В. Б. Древнерусские купцы в Подунавье ... – С. 213.

⁴⁹ Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. – М.: Наука, 1973. – С. 338; *Paraschiv-Talmațchi C., Talmațchi G. Considerations regarding the commercial traffic ...* – P. 337.

⁵⁰ Лукомський Ю., Петегурич В. Рідкісний енкалпійон XII століття із княжого Галича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1998. – Т. 235: Праці Археологічної комісії. – С. 622; *Paraschiv-Talmațchi C., Talmațchi G. Considerations regarding the commercial traffic ...* – P. 335.

⁵¹ Літаврін Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь ... – С. 294; Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути. – С. 321.

⁵² Літаврін Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь ... – С. 294.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же. – С. 294–295.

⁵⁵ Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева съ Регенсбургомъ. – С. 146.

⁵⁶ *Stoycheva E. Μεσημβρία / Nessebar: πόλη στα δυτικά παράλια του Ευξείνου Πόντου Λιμάνι – Σταθμός στους θαλάσσιους δρόμους της Ανατολής // Proceedings of the International Symposium “Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East”. – P. 105.*

валися тепер лише італійцям⁵⁷. На думку М. Бібікова, Русь продовжувала боротьбу за торговельні привілеї, а її економічна політика мала наступальний характер⁵⁸.

У 1169 р. імператор Мануїл Комнін надав генуезцям торговельні привілеї, які у 1192 р. підтвердив Ісаак Ангел⁵⁹. За цими угодами генуезьким купцям дозволялося вести торгівлю всюди в межах імперії, крім Русі і Тмутаракані (ὄστιας καὶ τῆς Ματράχου). На думку Л. Войтовича, згадку про Русь у цих домовленостях зумовив візантійсько-галицький обмін посольствами 1165 р. і зміни міжнародної ситуації після цього⁶⁰. Однак договір укладено через чотири роки після названих подій, і він не дає жодної конкретики щодо “руського питання”. У зв’язку з цим, зважаючи на тогочасні міжнародні умови, дослідники трактують угоди з генуезцями, по-перше, як засіб захисту економічних інтересів імперії, для якої приазовські та причорноморські ринки були дуже важливі, адже Візантія зберігала право збирати мито⁶¹, і збереження руських інтересів, по-друге, як спосіб налагодити відносини з київським князем Ростиславом для спільної боротьби з Угорщиною⁶². Проте, як слушно зауважив Митрофан Левченко, київського князя тоді вже не було серед живих, тому наміри Візантії не до кінця зрозумілі.

Поширення влади галицького князя до Дунаю і, відповідно, розширення торговельної діяльності до чорноморських берегів позитивно вплинули на економічну ситуацію у князівстві, й водночас економічне зростання зумовило зміцнення позицій Галича в Пониззі Дунаю. Про політику князя йдеться у “Слові о полку Ігоревім” (“зачинив Дунаю ворота, справляючи суди до Дунаю”)⁶³ та “Історії Російській” Василя Татищева (“По Дунаю міста укріпив, купцями населив, що торгували через море з греками...”)⁶⁴. Дунаєм у цей час курсували галицькі торговельні кораблі. Це засвідчує Київський літопис під 1159 р., згадуючи про грабунки кораблів, які вчинив Іван Берладник, і шкоду, завдану галицьким риболовам⁶⁵. Як зазначив Олександр Баженов, діяльність цього князя разом з половцями у Нижньому Подунав’ї негативно вплинула на південні комунікації Галицького князівства⁶⁶.

⁵⁷ *Литаврин Г. Г.* Візантія, Болгарія, Древня Русь ... – С. 294–295.

⁵⁸ *Бибиков М. В.* Візантійські джерела по історії древньої Русі і Кавказу. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 139.

⁵⁹ Там же. – С. 147; *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* / Ed. F. Miklošich, J. Müller. – Vindobonae : C. Gerold, 1865. – Vol. 3. – P. 35.

⁶⁰ *Войтович Л. В.* Галицька земля і Візантія у XI–XIV ст. – С. 43.

⁶¹ *Потин В. М.* Причини прекращения притока западноевропейских монет на Русь в XII в. – С. 86.

⁶² *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1956. – С. 436.

⁶³ Слово о полку Игореве / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 22.

⁶⁴ *Татищев В.* История Российская: в 3 т. – М. : ООО “Издательство АСТ”, 2003. – Т. 2 – С. 420.

⁶⁵ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.* – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1843. – Т. 2. – С. 83.

⁶⁶ *Баженов О. Л.* Міста давньоруського Пониззя в літописах // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 115.

Звістка літопису від 1167 р., що “половці, довідавшись, що князі не в любові живуть, пішовши в пороги, почали пакостити грекам”⁶⁷, часто використовується як свідчення загрози кочовиків для візантійсько-руської торгівлі. Крім того, візантійські хроністи Микита Хоніат та Іоанн Кіннам писали про половецькі напади на Візантію через територію Нижнього Подунав'я у 1148⁶⁸, 1154⁶⁹ та 1160 рр.⁷⁰ Однак більшість дослідників вважають це повідомлення літопису єдиним фактом, коли половці стали на заваді торгівлі, що не мало суттєвого впливу на подальше функціонування торговельних відносин⁷¹. Слід зазначити, що половці в цей час більше загрожували дніпровському “грецькому” шляху, а не дністровсько-дунайському. Російська дослідниця Світлана Плетнева зазначила, що напади на купців були невигідні самим кочовикам, і лише їх окремі загопи в періоди відсутності єдиної політики руських князів здійснювали такі грабівницькі вилазки⁷². По-перше, купці “віддячували” половцям за безперешкодний пропуск товарів, по-друге, кочовики не мали наміру псувати відносини з князями, які протегували купцям. А. Мадгеару вважає, що Куманія перешкоджала експансії руських князів до Дунаю, але не торгівлі⁷³. Після походу 1170 р. на половців напади на купців припинилися⁷⁴.

Андрій Добролюбський, вивчаючи поховання кочовиків XII ст., дійшов висновку, що половці які кочували на території Нижнього Подністров'я і Подунав'я, ставали найманцями Візантії й виконували роль “чорних клобуків”, проте їх переважання не було безперечним. Більшість кочівницьких поховань кінця XI–XIII ст. належали печенігам та торкам, тому твердження про панування половців на теренах Дністровсько-Прутського межиріччя у XII ст., на думку вченого, не має достатньо підстав⁷⁵. У цей час половці були ослаблені боротьбою з руськими князями й не становили серйозної загрози⁷⁶. Саме тому “галицький” шлях вважався безпечнішим, на відміну від дніпровського, де купці потерпали від половців⁷⁷.

На русько-візантійські торговельні відносини кінця XII–XIII ст. негативно вплинула втрата візантійських позицій на Нижньому Дунаї з відновленням тут Другого Болгарського царства, захопленням хрестоносцями Константинополя у 1204 р. і мон-

⁶⁷ Ипатьевская летопись. – С. 93.

⁶⁸ Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Rec. A. Meineke. – Bonnæ : Weber, 1836. – Vol. 23. – P. 93; Nicetas Choniates. Historia // Corpus fontium historiae Byzantinae. Series Berolinensis / Rec. I. A. Van Dieten. – Berolini : Walter de Gruyter, 1975. – P. 1: Praefationem et textum continens. – Vol. 11/1. – P. 77–78.

⁶⁹ Nicetas Choniates. Historia. – P. 93.

⁷⁰ Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. – P. 201–202.

⁷¹ Расовский Д. А. Половцы. IV. Военная история половцев // Seminarium Kondakovianum. Сборник статей по археологии византиноведению, издаваемый Институтом имени Н. П. Кондакова. – Прага : Типография “Политика”, 1940. – Т. 11. – С. 124.

⁷² Плетнева С. А. Половцы. – М. : Ломоносовь, 2010. – С. 164, 165.

⁷³ Madgearu A. Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centuries. – P. 153.

⁷⁴ Плетнева С. А. Половцы. – С. 166.

⁷⁵ Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 56–58, 61.

⁷⁶ Там же. – С. 62–63.

⁷⁷ Даркевич В. П. Международные связи. – С. 395.

гольським нашествиям⁷⁸. Однак якщо ці події “паралізували київсько-візантійську торгівлю”⁷⁹, то торговельні відносини з Галичем не припинилися, хоча їх інтенсивність зменшилася⁸⁰. Серед причин скорочення обсягу товарообігу між Візантією і Галицько-Волинським князівством, окрім міжнародних обставин, А. Копитко назвав переорієнтацію руського ремесла на внутрішній ринок та скорочення візантійського імпорту через конкуренцію⁸¹. Водночас послаблення Візантії зумовило розширення діяльності галицьких купців на сирійському напрямку⁸².

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Писемні джерела дають змогу охарактеризувати загальний стан русько-візантійських економічних відносин, проте за ними неможливо простежити, який сегмент візантійського ринку орієнтувався на Галицьке князівство. Розвиткові торгівлі між Візантією і Галичем через територію Нижнього Подунав'я сприяли сусідство і безпека торговельних шляхів. Крім того, Галицьке князівство було важливо для імперії з огляду на потребу розширення транзитної торгівлі. Однак, на відміну від X–XI ст., політичний фактор мав значно менший вплив на функціонування цих зв'язків, невідомі двосторонні договори, які могли б їх регулювати.

Попри відсутність у джерелах згадок про візантійсько-галицькі домовленості щодо економічної співпраці, можна погодитись із твердженням Л. Войтовича, що адміністрації обох держав мусили взаємодіяти⁸³, адже археологічні знахідки (монетні скарби, предмети домашнього і релігійного вжитку, ювелірні вироби тощо) свідчать про активне ведення торгівлі трьома шляхами, переходячи з Галицького князівства у Візантію: ріками Прут і Дністер до Дунаю, сухоходом – через Прутсько-Дністровське межиріччя, та морським шляхом від гирла Дністра вниз уздовж чорноморського узбережжя.

Археологічні дані щодо активної комерційної діяльності на галицько-візантійському пограниччі, якими оперують румунські й молдавські вчені, суперечать їхнім твердженням про відсутність галицького впливу на цій території і панування тут кочовиків.

Половецькі рейди у північні межі Візантійської імперії, як засвідчили візантійські хроністи, були спустошливими, але поодинокими й спонтанними, й не мали серйозного впливу на функціонування торговельних шляхів.

Зважаючи на значну зацікавленість учених територією Нижнього Подунав'я і продовження археологічних досліджень у цьому регіоні, проблема економічних відносин між Галицьким князівством та Візантією ще неодноразово зазнаватиме перегляду й доповнення новими даними.

⁷⁸ Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С. 183.

⁷⁹ Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути. – С. 318.

⁸⁰ Пащито В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. – С. 172; Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. – С. 156.

⁸¹ Копитко А. Д. Зовнішньоекономічні зв'язки Галицької і Волинської земель ... – С. 13.

⁸² Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути. – С. 340.

⁸³ Войтович Л. В. Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст. // Дриновський збірник. – Харків; Софія: Академічне видавництво імені проф. Марини Дринової, 2012. – Т. 5. – С. 208.